

Statutul evreilor din Transilvania la sfârșitul secolului al 18-lea

(*OPINIO DE JUDAEIS*)

MIHÁLY SPIELMANN-SEBESTYÉN

Proiectul dietal **Opinio de Judaeis** elaborat în efervescența reformatoare a anilor '90 ai secolului al 18-lea, probabil între anii 1791-1792, a fost atins în literatura de specialitate în câteva rînduri.¹ Noi am publicat traducerea ei în limba română *in extenso*.²

S-a constatat pe bună dreptate că **Opinio** este un elaboratum născut sub zodia iosefinismului după dispariția împăratului Iosif al II-lea. Cei care l-au conceput nu au trecut peste acest prag practico-politic și ideologic, întrucît măsurile preconizate prin legi, decrete, rescripte sau edicte ale suveranului (1781-1790) nu au fost traduse *de facto* în viață, impactul lor asupra vieții cotidiene a fost slab sau nu au avut timpul necesar să-și exercite un efect real asupra situației evreilor din Transilvania.

Opinio de Judaeis rămîne totuși un act semnificativ — chiar și pe plan teoretic, al dezideratelor — fiindcă demonstrează că statele și ordinele Transilvaniei, factorii politici determinanți și-au dat seama că în statutul evreilor din provincie sînt necesare schimbări, trebuie să fie introduse măsuri de îmbunătățire, și mai cu seamă nu se poate reveni la situația dinaintea anului 1781, adică la nivelul anterior reformelor începute de împărat. Aceste măsuri din întregul imperiu au reconsiderat pe planul mentalului colectiv într-o măsură mai mare sau mai mică locul și rolul evreilor în viața socială și economică.

Desigur, asupra legiuitorului, asupra anturajului lui Iosif al II-lea și adepților iluminismului din Transilvania au acționat mai mulți factori economici și sociali, dar mai ales spirituali, printre care în mod deosebit cercul berlinez al lui Moses Mendelssohn, și într-o măsură specială lucrarea lui *Christian Wilhelm von Dohm*

Über die bürgerliche Verbesserung der Juden în două volume, apărută la Berlin între anii 1781-1783. După analiza amănunțită făcută de **Jacob Katz** în a sa carte *Out of Ghetto*³, von Dohm ar fi preconizat recepția evreilor în societatea non iudaică în calitate de cetățeni. El s-a referit expres la acei evrei care s-au stabilit de mult într-o țară (regiune, localitate), nu și la naturalizarea acelor care ar fi venit la o dată mai recentă sau care vor emigra în Germania în viitor.

Actul de „emancipare”, de îmbunătățire, se restrânge la un cerc mai mic de evrei care, potrivit părerii lui von Dohm, sînt familiarizați cu habitatul îndelungat dintr-o țară. Ideea lui principală sună astfel: acelor evrei care au fost admiși trebuie să li se acorde cele mai multe drepturi cetățenești, ca în schimb să li se poată pretinde aria tuturor îndatoririlor cetățenești față de statul mărinimos, îndatoriri care sînt pretinse de la toți supușii statului. În acest context, religia și originea, într-o țară iluminată, au o importanță secundară sau ele pot fi minimalizate, acestea devin din punctul de vedere al statului niște caracteristici private, particulare, ieșite din sfera considerațiilor principale ale puterii. Am folosit expresia limitativă „cele mai multe drepturi cetățenești”, întrucît și von Dohm este de părere că evreii vor răspunde la aceste largiri de drepturi și recepție cu o loialitate limitată pînă cînd ei nu se vor elibera de acele tradiții, obiceiuri și instituții specific iudaice care, după majoritatea iluminiștilor timpului, contravin rațiunii și sînt piedici în calea integrării purtătorilor ei în societatea modernă non-iudaică. Am putea spune că von Dohm face parte în această privință din categoria iluminiștilor și „toleranților intoleranți”.

Von Dohm și-a imaginat împreună cu ceilalți adepți ai spiritului raționalist o schimbare a structurii ocupațiilor considerate „specific” evreiești. Alături de comerț și tranzacții cămătaro-bănești, ei ar trebui să intre și în sfera mesenilor și ocupațiilor folositoare ca artizani, mici meseriași, cît și în agricultură ca producători direcți, lucrînd ei înșiși pămînturile obținute în urma tranzacțiilor comerciale. Astfel, concentrarea lor în domeniul negoțului și al finanțelor va dispărea de la sine, dacă statul (considerat factor atotputernic și omniprezent) îi va dirija prin intervențiile sale sistematice pe cetățenii evrei spre alte profesii. În consecință, energiile creatoare recunoscute ale evreilor și aptitudinile lor spirituale vor fi canalizate spre un folos mai mare al țării și vor crea bunăstarea locuitorilor săi.

Von Dohm recunoaște unicitatea și unitatea naturii umane și este gata să creadă că măsurile administrative călăuzite de rațiune și înțelepciune vor avea puterea să dizolve „casta” evreilor tradiționaliști. Cauza amintitului exclusivism ocupațional (tradiționala supra reprezentare a evreilor în sectorul financiar și comercial) nu zace în natura umană a iudeilor, ci concentrarea lor are determinări socio-istorice, ei au fost constrînși să practice meserii și să domine ramuri economice datorită condițiilor vitrege ale istoriei, ale feudalismului îngust și egoist. Din „non productivitate” există căi de ieșire: limitarea numărului

permiselor de comerț pe un teritoriu administrativ dat, scutirea de dări și de taxe a acelor care se vor apuca de lucru de mină. Atît scutirile cît și măsurile coercitive vor fi necesare doar la început, fiindcă ulterior existența sigură și garantată a libertății de alegere va acționa automat asupra preferințelor evreiești, ei își vor alege singuri, fără constrîngere, toate meseriile și profesiunile posibile, și acelea de unde azi lipsesc încă cu desăvîrșire. Ei vor intra în structuri economice-productive mult mai sănătoase și, din punct de vedere social-uman, vor fi acceptați de populația creștină.

Natural, statul nu poate renunța la mijloacele sale de convingere; prin acestea, evreii trebuie să fie convinși că acțiunile întreprinse și schimbările pretinse servesc interesele înseși ale evreilor. Noii meseriași trebuie să aibă dreptul să-și exercite profesiunile lor alese și în afara breslelor, creîndu-se astfel condiții pentru o concurență sănătoasă și stimulative.

Gînditorul german este gata și la unele compromisuri între obiceiurile și jurisdicția comunitară pe o parte și puterea de stat pe de altă parte, fiind conștient că trecerea de la o fază tradițională la cea modernă este anevoioasă, necesită timp, iar reformele pripite și fără menajamente ar crea mai curînd dificultăți decît avantaje. Acele drepturi ale comunităților mozaice și pretențiile statului pot fi armonizate pe baza unor înțelegeri. Speranța nutrită de toți reformatorii ne-evrei este, așa cum demonstrează Jacob Katz, că interesele proprii ale indivizilor puși în contact direct cu noile provocări (*challenges*) vor prevala față de legile restrictive ale iudaismului în privința respectării, de exemplu, a zilelor de repaus cerute de tradiție, a prescripțiilor privind consumul unor alimente și a vieții private. Aceste legi și obiceiuri care contravin intereselor economice și obținerii profitului vor fi lăsate la o parte în favoarea noilor posibilități de existență: agricultură, creșterea animalelor, exersarea meseriilor în atelierele meșterilor creștini sau în atelierele proprii, chiar și intrarea în armată.⁴

Evreii — cred iluminiștii în frunte cu Moses Mendelsohn — vor trebui să fie integrați din punct de vedere cultural în societățile care azi îi marginalizează încă, să învețe limbile moderne naționale, spre a se debarasa de *jüdisch-deutsch*, și să treacă la germana literară în țările germanofone. În procesul de învățare rolul principal îl va avea școala modernă, laică sau laicizată unde materiile practice, folositoare vor prevala asupra materiilor tradiționaliste. În noile școli evreiești, se vor preda alături sau în locul *Talmudului* acele cunoștințe, în spiritul filosofiei raționalist-iluministe, care vor ajuta la intrarea lor în societate. În aceste condiții *Talmudul* încetează a mai fi singurul izvor de știință morală și de valori (Naphtali Herz Wessely).⁵

Tot programul evreiesc și ne-evreiesc îndreptat spre adepții iudaismului are la bază educația permanentă și tot mai exigentă apropiată cît mai mult realităților avînd ca scop final „îmbunătățirea moravurilor cetățenești și umane ale evreilor” (*moralische und bürgerliche Verbesserung*).⁶

Un alt grup de izvoare îl constituie pachetul de măsuri introduse de Iosif al II-lea în deceniul al IX-lea al secolului. Autorii proiectului dietal **Opinio de Judaeis** s-au inspirat direct, au avut drept model **Systematica Gentis Judaicae Regulatio** (1783) și varianta ei din 1787, cea extinsă asupra evreilor din Transilvania. Toate măsurile luate de împărat, fără a avea darul de a se constitui într-un sistem coerent, sînt puncte de plecare și de referință, idei salutare pentru autorii **Opinieii**, probabil guvernatorul György Bánffy, președintele comisiei dietale pentru problemele administrative, cît și pentru colaboratorii săi. consilierii Michael Fronius și Lajos Teleki.⁷

Autorii nu doresc să depășească limitele gîndirii statale iosefiniste, acestea sînt satisfăcătoare, poale gradul maxim necesar și permis de toleranță în condițiile în care atît dieta cît și împăratul Leopold al II-lea, în ciuda unor divergențe serioase, au interese comune: menținerea sistemului existent, cit și revenirea în parte la o situație anterioară reformelor lui Iosif al II-lea. Practic vorbind, **Opinio** este osatura unei legi noi, care poate fi îmbunătățită sau înăspriță în urma discuțiilor purtate în plenul parlamentului transilvan, dar trebuie să fie acceptată în fine de împărat, sancționată, întărită și introdusă în legislația țării. **Opinio** a avut soarta tuturor elaboretelor dietale din perioada 1791-1794: nu a fost luată în discuție, nu a ajuns să fie transformată într-o reglementare viabilă o bază de tratament pentru autoritățile publice din Ardeal în relațiile lor cu populația mozaică aflată în țară de aproape două secole.

Opinio de Judaeis, fără nici o introducere, trece la prezentarea situației juridice și faptice a evreilor, arătînd că ei se ocupă în principal cu negoțul și distilarea vinarsului, sînt interesați în a avea cîștig din morărit și iau frecvent in arendă cîrciumile de la țară. Toate ocupațiile lor sînt legate indirect de producția agrară astfel, opinează autorii, preocupările evreilor nu sînt folositoare pentru o comunitate mai largă, pentru țărani. Nici nu se pune întrebarea dacă îndeletnicirile condamnate sînt cerute ori nu de populație, dacă există pretenții pentru serviciile asigurate de evrei la țară. Mai ales vînzarea cu amănuntul, negustoria ambulată măruntă, este întâmpinată cu ostilitate de autorități, precum a fost și în timpul Mariei Tereza și al lui Iosif al II-lea. Împotriva acestei circulații a mărfurilor și mai ales a micilor negustori, au fost luate în repetate rînduri măsuri de restrîngere și/sau de interdicție totală.

În **Opinio** sînt trecute în revistă statutul juridic și bază legală a prezenței evreilor din Transilvania, ei se află în țară în temeiul unor scrisori privilegiate întărite succesiv de principii și înmatriculate în *Approbatæ et Constitutiones*, în codul de legi al Transilvaniei. Actul de bază este privilegiul acordat de Gabriel Bethlen în 1623, acesta fiind întărit ultima oară în anul 1780 de către Iosif al II-lea.

Proiectul dietal înșiră de asemenea măsurile administrative care au fost introduse în deceniul care a trecut pentru clarificarea și rezolvarea situației evreilor

atît la Alba Iulia (oraş în care au avut temeii legal de şedere), cît şi în localităţile din Provincie.

Autorităţile sînt alarmate de creşterea vertiginoasă a numărului de evrei din Transilvania, mai ales de imigrarea lor în masă. Nu este o teamă singulară: atitudini similare sînt înregistrate periodic şi în Ungaria, Austria, Germania atît din partea oficialităţilor cît şi din partea înşişi a evreilor care se aflau de mai mult timp într-un loc, beneficiind de privilegiu sau de un tratament mai bun, avînd o situaţie mai ferită.

Măsurile luate însă — precum am arătat mai înainte — mutarea lor forţată la Alba Iulia în totalitate sau expulzarea acelor grupuri care nu se aflau în ţară ori nu s-au născut în Transilvania în ultimii treizeci de ani, nu au dat rezultate, atît din cauza ţelurilor irealizabile în condiţiile date, cît şi datorită intereselor centrifuge, contrare ale proprietarilor de moşii, care au avut nevoie de arendaşi, de cîrciumari, de cămătari şi negustori evrei în procesul circulaţiei banilor şi mărfurilor. Aceeaşi rezistenţă a fost întîmpinată de autorităţi şi din partea episcopului romano-catolic de Alba Iulia şi a orăşenilor de acolo, care din motive total diferite, (imposibilitatea stabilirii unor mase largi de evrei pe o moşie, pe un teren restrîns, lipsa mijloacelor materiale pentru subzistenţa celor stabiliţi; teama de concurenţa evreilor), au refuzat să primească în fostul oraş de reşedinţă al principatului pe mozaicii vizaţi de strămutare.

În schimb li s-a permis — se arată în document — în deceniul ce a trecut, exercitarea unor noi meserii şi intrarea lor în agricultură ca producători direcţi, instrucţia lor în şcoli proprii care fuseseră întemeiate sub supravegherea statului.

Fabricarea şi comercializarea alcoolului era însă lucrul cel mai neliniştitor. Autorităţile publice atrag atenţia în repetate rînduri Guberniului, Cancelariei Aulice şi altor foruri că „*acapararea unui aliment de bază*”, cum este grîul, aduce după sine „*scumpirea peste măsură a recoltei, de asemenea /evreii/ aduc prejudicii hrănirii populaţiei*”. Cercetările au arătat de mult că recoltele erau slabe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în acelaşi timp lipsa vinurilor şi a zahărului erau suplinate prin trecerea masivă a populaţiei de rînd la consumul de alcool rafinat mult mai ieftin, la pălincă şi vodcă. Asemenea acuzaţii se fac auzite şi în alte provincii ale imperiului Habsburgic, sau în Moldova şi Ţara Românească. Cu toate acestea nevoia de alcool a crescut, băuturile pe bază de cereale erau cerute de către piaţă permanent din motive lesne de înţeles. Costul lor de producţie a fost redus, în plus aduceau venituri imediate oriunde ar fi fost instalate cazanele de fierbere. O populaţie ca evreii, lipsită de avere imobilă, liberă din punct de vedere juridic, are nevoie de mijloace de subzistenţă lichide. Economia care se bazează tot mai mult pe schimburi în bani creează necesitatea activităţii mînuitorilor de bani. Atunci însă cînd o societate nu are asemenea „specialişti”, într-o economie dezvoltată cu multe anomalii şi reticenţe, apar greci, armeni,

evrei, sau alte grupuri etnico-sociale-profesionale străine (în Europa de Răsărit și Centrală) care vor suplini această lipsă pînă cînd societatea va fi destul de evoluată să-și rezolve singură problemele sale monetare din forțe proprii, fără ajutorul excesiv al unor grupuri venite din afară sau care se află la marginea societății.

Măsurile propuse de autorii **Opinio de Judaeis** sînt: interzicerea distilării cerealelor și fructelor (în același timp o altă comisie dietală dorea să intensifice plantarea pomilor fructiferi). De asemenea, evreilor să li se anihileze posibilitatea de a arenda cîrciumi, totuși cîrciumile existente să fie tolerate, acelea care sînt în proprietatea lor, sau acelea care sînt deținute cu acordul proprietarilor de pămînt. Măsura propusă va atrage după sine dispensarea evreilor în provincie, scăzînd astfel concentrarea lor într-o localitate sub douăzeci de familii de iudei. Viziunea reformatoare nu detectase sensul dezvoltării decît într-o măsură foarte mică: nu prevedea că orașele vor fi centre ale vieții economice, ponderea populației va tinde spre orașe. Creșterea mobilității sociale, răspîndirea manufacturilor și începutul industrializării au favorizat comerțul și producția în domeniul serviciilor; ar fi fost mai greu de așteptat ca evreii, care de mult s-au ocupat de aceste servicii, fiind specializați în ramurile arătate, să acționeze contrar intereselor proprii, împotriva trend-urilor economice care își fac apariția în societățile din Europa Răsăriteană.⁸ Apoi agricultura cere o soliditate în producție din partea comunităților în care indivizii lucrează direct pămîntul, or evreii sosiți mai tîrziu și nefiind integrați în comunitățile țărănești (libere, iobăgești sau de jeleri) nu s-au îndreptat spre agricultură în calitate de producători, ci ca negustori care cunosc bine căile de comercializare și de prelucrare a produselor pămîntului. Ei ar fi fost condamnați de la bun început la insuccese în caz contrar.⁹

Elaboratul scris sub îndrumarea lui Bánffy nu este de acord cu expulzarea în masă a evreilor din motive umanitare (ca punct de vedere secundar, dar care apare deja ca semn pozitiv creștin în aprecierea evreilor), dar mai ales datorită relațiilor complicate de credit și financiare cu care sînt legați mozaicii de anumite pături ale societății, ca exploatarea în sistem dearendă a pămînturilor și a veniturilor „regale” (cîrciumi, tutun, măcelării etc.).

Dezrădăcinarea evreilor deja stabiliți într-o localitate (centru de moșie. sate. unele orașe și tîrguri mai mici) ar avea repercusiuni sociale negative, ar înmulți numărul vagabonzilor și al indivizilor fără o existență materială mai mult sau mai puțin sigură. (Teama de o nouă răscoală gen Horia este încă vie în amintirea autorilor Opiniei). De aceea ei propun ca totul să rămînă în starea actuală. Evreii în schimb să răspundă pozitiv la diferitele solicitări ale statului, să practice un comerț onest, „*ca nu cumva nevoile și sărăcia să-i îndemne către înșelăciune și căutarea unor căi ilicite de cîștig*”.

Stabilizarea elementelor mobile, fără domiciliu permanent, este o sarcină importantă în condițiile creșterii numărului celor veniți de peste granițele

provinciei. Toți să se supună — se propune —jurisdicției domeniiale din sate, iar celor care vor să se integreze în societățile locale creștine să li se acorde statutul de „cetățean liber”. Mai ales orașele privilegiate și târgurile să admită evreilor învățarea meseriilor artizanale și exercitarea tuturor ocupațiilor, cât și practicarea negoțului în prăvălii proprii și/sau închiriate. (Se interzice, natural, comerțul ambulant, așa zisul *Hausieren*).

Autorii evită să amintească de obiceiurile și riturile specifice iudaice care i-ar împiedica pe enoriașii evrei în exersarea sau învățarea meseriilor în același ritm și modalitate cu creștinii. Nu se pomenește nici de posibilitatea serviciului înarmat al evreilor, acest subiect fiind rezervat autorităților din Viena. Echipa lui Bánffy a ocolit astfel intrarea într-un cerc vicios, mulțumindu-se să accentueze latura utilitară a restructurării socio-profesionale a evreilor aliați în Transilvania.

Propunerile lor nu sînt lipsite de contradicții *in adiecto*. De exemplu, cu toate că actul dorește să evite expulzarea sau înmulțirea elementelor vagabonde, în cazul neconformării individuale este de acord cu alungarea celor care nu vor să învețe meserii benefice pentru societate ori dacă nu sînt capabili să se întrețină, iar noilor veniți să li se acorde permisiunea de ședere numai în cazul în care au o avere imobiliară considerabilă sau pot dovedi că sînt în posesia unei ocupații folositoare. (Or majoritatea celor veniți sînt săraci, cauza emigrării spre Transilvania este tocmai nevoia. În marile orașe ale imperiului, la Viena, Praga sau Pesta numai evreii bogați au putut cumpăra permisiunea de ședere, restul s-au infiltrat ilegal în aceste centre de piață. Teama autorităților din Transilvania este alimentată de exemplele din metropolele amintite).

Gîndirea economică a celor care au conceput aceste proiect de măsuri este incapabilă să admită existența unui profit comercial. Ea este tributară modului de producție feudal, precapitalist tradițional. Extracîștigurile sînt considerate ilicite, revoltătoare.

Contradicțiile probabil sesizate de redactorii **Opinie** sînt îndulcite la sfîrșitul proiectului prin cîteva dispoziții generale: jurisdicția localităților este extinsă și asupra evreilor locali, deci ei să fie tratați pe picior de egalitate cu majoritatea, cu populația creștină. În același timp li se permite să aparțină și jurisdicției Companiei Evreilor, să fie sub tutela rabinilor, chestiunile lor interne pot fi rezolvate la nivelul forurilor locale evreiești. Contribuția lor bănească (dări, taxe, accize) să fie proporțională cu veniturile lor, iar repartizarea dărilor să cadă în sarcina Companiei amintite. Noi sinagogi și școli nu pot fi ridicate fără aprobarea Gubernului.

Frecventarea școlilor creștine este sprijinită în speranța „îmbunătățirii lor morale”. Dorința nerostită a Comisiei Dietale este pregătirea evreilor spre botez, dacă nu în masă, măcar individual, astfel grăbindu-se integrarea lor socială. Pot folosi liber hainele lor ca semn distinctiv ori vestimentația oamenilor de rînd. Se prevede folosirea limbii idiș sau ebraică în cadrul comunității. Practic însă a rămas în vigoare dispoziția lui Iosif al II-lea potrivit căreia toate evidențele și

documentele interne ale comunității să fie redactate în limbile oficiale (maghiară, germană).

În dorința de a înregistra cetățenii țării (în calitate de contribuabili și cetățeni/supuși) să se pretindă de la evrei folosirea numelor de familie alese începând din anul 1787. Acest element de identificare să aibă obligativitate pentru toți evreii din provincie, indiferent de unde provin.

Opinio de Judaeis nu are o linie de conduită clară. Șovăie între măsurile de îmbunătățire proprii iudaismului (ne aflăm după emanciparea evreilor din Franța), este gata să trimită evreii pe calea naturalizării, încetățenirii treptate ca o măsură de recompensă pentru îmbunătățirea morală a subiecților, pe de altă parte proiectul însă rămâne tributار unor concepții tradiționaliste, intolerante, ca expulzarea, folosirea pedepselor și interdicțiilor discriminatorii.

Proiectul ar fi putut crea o bază juridică pentru minoritatea etnico-religioasă și socio-profesională a evreilor într-o societate non-iudaică, dacă nu tolerantă în sensul actual al expresiei, măcar privită fără o atitudine dușmănoasă față de o identitate diferită de cea a majorității. □

NOTE

1. Trócsányi Zsolt. *Rendi reformmozgalom Erdélyben (1790-1811)*, în: Századok 1979. nr. 5., pp. 774; Moshe Carmilly-Wienberger *Istoria Evreilor din Transilvania*, București, Editura Enciclopedică, 1994. pp. 88-89

2. **Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România.** [J/2, București, Editura Hasefer. 1990, Doc. nr. 263

3. Jacob Katz: **Out of Ghetto. Social Background of Jewish Emancipation 1770-1870.** Varianta în l. maghiară: **Kifelé a gettóból**, Budapest. 1995

4. Idem, pp. 64-72

5. Ibidem pp. 72-73

6. Idee preluată și de evreii din Transilvania. Vezi ecurile sale în anii 40 ai secolului trecut în Marton Ernő: **Az erdélyi zsidók történetéből I, Erdélyi zsidók nyilt levele a történetíró gróf Kemény Józsefhez.** Kolozsvár. 1940. pp. 4-6,

7. Trócsányi Zsolt: **Erdélyi kormányhatósági levéltárak**, Budapest. Akadémiai kiadó, 1979, p 321.

8. Reinhard Rürup: *Emancipáció és antiszemitizmus*, în: **Fejlődés-tanulmányok Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.** Ed. Simon Róbert, Budapest, 1985, p. 42.

9. Katz, *op. cit.*, pp. 200-201

*

*SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály (n. 1947) — bibliotecar principal la Biblioteca Teleki-Bolyai (Tîrgu-Mureș), lector universitar al Academiei de Artă Teatrală (Tîrgu-Mureș) și Universității Babeș-Bolyai (Cluj). A publicat peste 250 de studii despre istoria Transilvaniei în secolele XV-XVIII, a îngrijit **Scrisurile lui Gabriel Bethlen (Bethlen Gábor Levelek)** (Kriterion 1981) și **Izvoare și mărturii referitoare la Evreii din România** (vol. II/1 și II/2, Ed. Hasefer. Buc. 1988 resp 1990). Autor al volumelor **Principii Transilvaniei (Erdélyi fejedelmek)** (biografii) Ed. Mentor, Tîrgu-Mureș, 1993 și 1994 (reed.) și **Trecut și trecut. (Múlt és múlt)** ed. Impress. Tîrgu-Mureș, 1995*